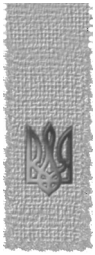

"БУЛИ,
Є І БУДЕМО ВОВІКИ!"

Улас Самчук

А. Авторханов, Б. Ажнюк,
П. Алеппський, О. Архангельський,
П. Безсонов, З. Бжезинський,
Д. Білий, В. Білозерський,
І. Борщак, П. Вайлз, Л. Васильєв,
В. Винниченко, В. Вернадський,
Я. Галан, Г. Гантер, В. Гейченко,
І. Головінський, В. Голубничий,
Є. Гринів, В. Ґроссман, М. Грушевський,
З. Грицуляк, І. Дзюба, А. Деллін,
К. Еггерт, М. Жуйкова, О. Забужко,
П. Зайцев, К. Затулін, С. Караванський,
П. Клименко, В. Ключевський,
В. Коваленко, В. Ковтун, В. Колісник,
Л. Копелєв, Л. Костенко, О. Кочерга,
В. Кравченко, С. Кульчицький, В. Личутін,

В. Лизанчук, Ю. Лоза,
М. Маринович, К. Маркс,
Т. Марусик, П. Мирний,
П. Морозов, Ю. Мосенкіс,
В. Новодворська, І. Огієнко,
М. Олексюк, Р. Пайпс,
А. Пипін, О. Пріцак, У. Самчук,
А. Свідзинський, Г. Скрипник,
В. Січинський, Р. Смаль-Стоцький,
М. Смотрицький, А. Собко,
О. Субтельний, Л. Грецький,
В. Ульянов-Ленін, К. Ушинський,
Г. Фединець, О. Федорук,
Б. Чичибабін, О. Шахматов,
С. Шахрай, Ю. Шевельов,
К. Шудря, Д. Шумук, М. Юсін

про історію української мови

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

в конспектах Юрія Кузьменка

Київ
Університетське
видавництво
"Пульсари"
2003

ББК 81.2УКР-03
К89

Кузьменко, Юрій
К89 Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка: Навчальний посібник.— К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2003,— 124 с. Видання друге, доповнене.— Бібліогр.: с.88—90.

ISBN 966-7671-59-3

Роль мови у визначенні національної ідентичності народу. Мова і формування національної самосвідомості. Ці та інші проблеми, що в час розбудови незалежної України поруч з економічними проблемами набули першорядного значення, є темою одинадцяти конспектів. Використовуючи численні історичні документи, факти й висловлювання багатьох визначних дослідників, автор переконливо доводить милозвучність, красу й невмирущість української мови, а відтак і народу, що її створив.

ББК 81.2УКР-03

ISBN 966-7671-59-3

© Кузьменко Ю. О., 2003
© Університетське видавництво «Пульсари», 2003

Конспект 1

Дванадцятий рік іде розбудова незалежної України. Йде важко і непослідовно. Все більше українців приходить до розуміння, що наше "сьогодні" значною мірою обумовлене нашим "вчора", а наше "завтра" закладається сьогодні; що будівництво нашої держави залежить лише від наших зусиль і нашого світогляду. «Український народ,— зазначає історик Станіслав Кульчицький,— сповнений духу національно-культурного відродження. Це знаходить свій вияв, зокрема, у прагненні мільйонів людей до пізнання власної історії. Народ гостро відчув наслідки здійснюваної сталінщиною впродовж трьох поколінь деформації історичної свідомості і не хоче більше миритися з цим. Потяг до історії поєднується з недовірою до сучасних істориків. Певною мірою ця недовіра обґрунтована. Багато науковців, особливо старшого віку, не можуть звільнитися від хибних стереотипів. Деякі з них і досі протестують проти "очорніння славного минулого" і в наступальному стилі демонструють відданість "принципам". Для більшості просто потрібен час, щоб заново осмислити свій предмет, розібратися в архівному матеріалі і методах дослідження» [1; с. 5].

Багато віків українців гнобили загарбники, зайди, запроданці. Одні переконували нас, що ми — малополяки, інші — що малороси. І всі намагались позбути нас нашої історії та мови, виховуючи на історичних міфах і нав'язуючи чужу мову. Панас Мирний зазначав, що «найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» [2; с. 8]. «Осягаючи довколишній світ, установлюючи зв'язки між явищами дійсності,— пише Маргарита Жуйкова,— наші предки відображували їх у мові. Кожен народ відбиває в мові найсуттєвіші риси власного світосприйняття, що склалося в конкретних географічних умовах, унаслідок неповторного історичного розвитку» [3; с. 123]. У середині минулого століття Костянтин Ушинський писав: «Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі й майбутні

покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова, народу більше нема!.. Поки жива народна мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відібрати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все — і він може його повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не витворить її, навіть нову батьківщину може створити народ, але мови — ніколи; вимерла мова в устах народу — вимер і народ» [4; с. 10]. Ці думки видатного педагога геніально синтезувала поетеса Ліна Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову».

На думку доктора філософії Катерини Шудрі: «Найприкрішим для долі українського народу є те, що багатосотлітнє поневолення і тоталітарні утиски призвели до широкомасштабної асиміляції та значних деформацій у національно-культурному самоусвідомленні… Поширеними стають явища маргінальності, історичного безпам'ятства, самозневаги до власних культурних цінностей. Відбуваються дестабілізація структури мови, втрата її престижу. З'являється особлива категорія "російськомовних" українців, від матері до дитини вже не передається у спадок рідна мова. І як наслідок — руйнівні процеси у самосвідомості нації, її духовному розвитку. Народ без власної мови стає просто населенням, поволі зрікається своєї культури і, зрештою, втрачає природне почуття батьківщини"[5; с. 6].

Ставлення до національної історії як до власної духовної спадщини, визначає рівень національної свідомості; втрата мови веде до втрати національної ідентичності. Ще й сьогодні знаходяться сили, які намагаються нас переконати, що ми "не державний народ", бо "так исторически сложилось", що наша мова — полонізований "русский язык".

Наведені далі історичні факти, думки учених і громадських діячів нагадають окремі сторінки історії нашого народу, держави, рідної мови від найдавніших часів до сьогодення.

Конспект 2

Історія слов'янства добре відома з історичних писаних джерел V ст. держав, які зіткнулись зі слов'янською експансією, розпочатою з їхньої прабатьківщини між Дніпром, Віслою і Карпатами. Південні слов'яни утворили протодержаву на місці сучасної Болгарії; відома й протодержава Кия — східних слов'ян на просторах Східно-Європейської рівнини. З часом вона отримала назву Русь (грецькою мовою — Росія, латинською — Рутенія), хоча племені з назвою "русь" в історичних джерелах не зазначено. Навколо походження цієї назви суперечки не припиняються й сьогодні.

На думку американського ученого О. Пріцака, Русь була спочатку поліетнічним і багатомовним торговельним союзом, що контролював торгові шляхи між Балтійським і Середземним морями [1; с. 35]. Вже в X ст. Русь перетворилася на могутню державу. Канадський історик О. Субтельний зазначає, що Русь була найбільшою політичною формацією середньовічної Європи, «маючи, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн. населення і величезну територію, що обіймала близько 800 тис. кв. км (майже половина її — в межах сучасної України)» [1; с. 53]. Підлеглих цієї величезної держави звали русами, русинами, русичами або ж просто руськими (підданими). Як пише В. Гейченко, «Руськими почали себе йменувати всі народи Руської держави, яка, розширивши свої межі, стала називати новоприбані землі Великою Руссю на відміну від Малої Русі — метрополії. Аналогічні приклади з історії відомі: Мала Греція — Еллада, Велика Греція — еллінські колонії»[6; с. 139].

«Історія української мови,— зазначає Ю. Мосенкіс,— охоплює відрізок часу близько тисячі років. Усе, що раніше — її передісторія. Знати, що наша мова разом з іншими слов'янськими становить слов'янську групу і походить від єдиної праслав'янської мови. Проміжний етап — давньоруську, тобто спільносхіднослов'янську мову — визнають не всі вчені. Зазначимо: говорячи про давньоруську мову як джерело трьох східнослов'янських мов, ніхто чомусь не задумався над тим, що в західної (польська, чеська, верхньолужицька, нижньолужицька, кашубська) і південної (болгарська, сербськохорватська,

словенська, македонська) груп таких прамов не існувало. "Спільнозахіднослов'янську" і "спільнопівденнослов'янську" мови ніхто не реконструює" [2; с. 8].

Хрещення киян і християнизація Русі супроводжувались посиленою колонізацією угро-фінських земель, розширенням території, на котрій панувала мова південних слов'ян, якою була написана Біблія.

Мова наших предків з Малої Русі, хоч і була близька до мови Біблії, та все ж відрізнялась від неї. Мова Біблії для наших предків — це свого роду латина, яка не могла бути порушена в канонічних текстах. «Та основним було те,— пише В. Гейченко,— що наші предки одержали абетку, пристосовану до звукових особливостей власної мови. Тому... жива мова пробивала собі дорогу в світських текстах. Так утворилися своєрідні письмові діалекти... офіційної мови, названі лінгвістами "ізводами". Виникненню ізводів сприяло й те, що мови різних племен різнилися звуковим складом, тож один і той же звук міг позначатися різними літерами і, навпаки, одній літері відповідали різні звуки» [6; с. 140]. Лінгвісти стверджують, що Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, Нестор-літописець і автор "Слова о полку Ігоревім", як і наші пращури-праслов'яни, вимовляли літеру "г" так, як вона й зараз вимовляється українцями, "ѣ" вимовлялась як "і".

Угро-фінські племена, що населяли Ростовське, Суздальське, Володимирське, Тверське та Московське князівства, сприйняли слов'янську мову, але, як писав російський учений В. Ключевський, «обруселая чудь... портила говор, внося в него чуждые звуки... В говоре владимирском мы видим первый момент порчи русского языка под финским влиянием, а говор московский представляет дальнейший момент этой порчи» [7; с. 13]. При цьому угро-фінські племена (мурома, мещора та інші) сприймали слов'янську мову разом з релігією, з Біблією, написаною канонічною південнослов'янською мовою. Відомий російський лінгвіст О. Шахматов зазначав, що основа російської мови майже на 90 відсотків — південнослов'янська [6; с. 140].

За цих умов писемна мова виконувала певною мірою роль ієрогліфного письма: слово "пещера" розуміли і в Московії, і в Болгарії, але одні вимовляли його "пєшчєра", інші як "пештера"; слово "дѣвка" в Україні вимовляли "дівка", а в князівствах північного сходу — "дєвка".

Безупинні руйнівні чвари руських князів призвели до занепаду держави. І коли, як пише О. Субтельний, «князь суздальський Андрій Боголюбський у 1169 р. захопив і розорив Київ, а потім вирішив залишити його, повернувшись у свої пів-

нічно-східні землі, стало очевидним, що політичне й економічне значення Києва дуже підупало. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало собою трагічний кінець Київського періоду історії України» [1; с. 50]. Як зазначає Г. Скрипник, «назва "Україна" вживалася ще у Київських (1187 та 1189 рр.), а також Галицько-Волинських (XIII ст.) літописах на означення південних і південно-західних земель Давньоруської держави, у значенні "край", "країна"»[8; с. 6].

На цей час у межах Русі сформувалися народи, «кожен з яких претендував,— за словами В. Гейченка,— на... назву руський: народ, що виник на слов'янській основі в Малій Русі, й руські народи на балтійській та угро-фінській основі у Великій Русі» [6; с. 140].

черпними запасами претензійності й розуму, жорстокістю головоріза й інстинктивною гуманністю. Ці матеріали є важливим історичним документом, особливо в тому, що стосується свідчень, які Хрущов дає для суду історії над Сталіним».

Ч

Черненко Костянтин /Черненко Константин Устинович/ (1911–1985) — функціонер КПСС з 1931 р. З лютого 1984 р. займав найвищу посаду в СССР — генерального секретаря ЦК КПСС, тричі Герой соціалістчної праці

Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) — український громадський і культурний діяч, видавець першої української газети "Рада". Вивчав фольклор і проблеми української мови. Благодійник і меценат, який закликав кожного любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. З 1919 р.— на еміграцфії в Чехії, укладач фахових словників.

Чичибабін Борис /Чичибабин Борис Алексеевич/ (1923–1994) — російський поет, життям і творчістю пов'язаний з Україною. Автор збірок "Молодість", "Гармонія" та ін.

Чингізхан /Темуджин, Темучин/ (бл.1155–1227) — засновник і великий хан Монгольської імперії (з 1206 р). Його завойовницькі походи супроводжувались знищенням цілих народів.

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–1999) — видатний політичний і громадський діяч. Вищу освіту здобув у Київському університеті. Журналіст, багатолітній в'язень концтаборів ГУЛАГу (1967–1969; 1972–1979; 1980–1987). Видавав підпільний "Український вісник". Член Української Гельсінської групи. На Заході опублікував книжки "Правосуддя чи рецидиви терору" (1966), "Лихо з розуму" (1967). З 1992 р.— голова Народного руху України. Загинув за загадкових обставин. Герой України.

Ш

Шафранов Петро /Шафранов Пётр Александрович/ (1859—після 1903) — російський історик і архіваріус. 1889 р. опублікував роботу "О статьях Богдана Хмельницкого 1654 года".

Шахматов Олексій /Шахматов Алексей Александрович/ (1864–1920) — російський філолог, академік Петербурзької АН. Автор "Короткого нарису історії малоруської (української) мови" та ін.

Шахрай Сергій /Шахрай Сергей/– сучасний російський державний і політичний діяч, обіймав посаду віце-прем'єра уряду Росії.

Шевельов /псевд.: Шерех/ Юрій Володимирович (1908–2002) — видатний учений-лінгвіст, літературознавець, мовознавець і мистецтвознавець, педагог. Вищу освіту здобув у Харківському університеті. Викладав у Харківському комуністичному інституті журналістики, Харківському університеті. З 1943 р.— на еміграції. Професор Лондонського, Гарвардського у Кембріджі та Колумбійського університету у Нью-Йорку, академік

НАН України. Фундаментальні дослідження з мовознавства "Предісторя слов'янських мов", "Нарис сучасної української мови" та ін.

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) — геніальний поет і художник. 1838 р. був викуплений з кріпацтва. За причетність до Кирило-Мефодіївського братства, членом якого формально не був,– на засланні в солдатчині "без права писать и рисовать"(1847 — 1857 рр.). Член Петербурзької академії мистецтв. Для українців Тарас Шевченко — національний пророк, під впливом якого розвивалася й досі ведеться боротьба за цілковиту незалежність України.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) — функціонер КПСС з 1940 р. В 1963–72 рр. займав найвищу посаду в УССР — першого секретаря ЦК КПУ, Герой соціалістичної праці. Вважав національно-культурний розвиток українців природним явищем, не форсував зросійщення. 1972 р. підданий критиці за книгу "Україна наша Радянська" (хтось "пильний" навіть побачив у перших літерах слів назви абревіатуру УНР) і невдозі відправлений на пенсію.

Шептицький Андрей /світське ім'я Роман-Марія-Олександр/ (1865–1944) — граф, мистецтвознавець, меценат, митрополит Української Католицької Церкви з 1901 р. Оборонець східного обряду, проти чого виступали польські архієпископи, які вважали, що католицька церква має бути лише латинського обряду. У 1914–1917 рр.— на засланні в Московщині. Один з перших меценатів Львівської мистецької школи, де читав лекції з історії мистецтва, дав можливість молодим слухачам користуватися своєю бібліотекою, фінансував навчання молодих художників у Західній Європі. Щедро підтримував українських художників, зокрема М. Бойчука, О. Новаківського. В червні 1941 р. благословив представників Проводу ОУН на проголошення відновлення Української Держави. Єдиний церковний зверхник Європи, який у листі Гітлеру відкрито засудив нищення євреїв і людей інших націй фашистами, переховував у митрополичих палатах равина Кахане й багатьох інших.

Шудря Катерина Петрівна (1934–1996) — доктор філософських наук, мистецтвознавець, завідувач сектору філософських проблем розвитку української культури НАНУ.

Шумук Данило (1914–?) — комуніст і націоналіст. Протягом 40 років — в'язень польських, нацистських та радянських таборів і тюрем. Родом з Волині, член Української Гельсінської групи. Автор книги "За східним обрієм". 1987 р. емігрував до Канади.

Шухевич Роман /генерал Тарас Чупринка/ (1907–1950) — національний герой України, голова Проводу ОУН у 1943–1945 рр., головний командир УПА в 1943–1950 рр. 11–15 липня 1944 р. з ініціативи генерала Чупринки біля с. Неділька на Самбірщині відбулися Настановчі збори Української Головної Визвольної Ради (УГВР) — органу політичного керівництва визвольною боро-

тьбою на українських землях. Засновники переважно не належали до ОУН, частина їх походила з Наддніпрянщини. Загинув генерал-хорунжий Чупринка у передмісті Львова у березні 1950 року. 2000 р. створено фільм "Нескорений" про героїчне життя Романа Шухевича.

Шухевич Юрій Романович (нар.1936 р.) — політичний і громадський діяч. З 1948 р.— багатолітній в'язень концтаборів ҐУЛАҐу за те, що він є син генерала Чупринки, головного командира УПА. В таборах втратив зір.

Щ

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) — функціонер КПСС з 1948 р. З 1972 р. по 1989 р. займав найвищу посаду в УССР — першого секретаря ЦК КПУ, двічі Герой соціалістичної праці. Прихильник суворого підпорядкування України московському центру, сприяв зросійщенню українців.

Ю

Юсін Максим /Юсин Максим/ — російський журналіст, політолог кінця XX ст.

Я

Яворський Степан /Стефан/ (1658–1722) — церковний діяч, письменник, полеміст. Автор антилютеранського твору "Камінь віри".

Якобі Борис /Jacoby, Мориц Герман/ (1801–1874) — німецький фізик, електротехнік. З 1835 р. працював у Росії, академік Петербурзької АН.

Ярослав Всеволодович (1191–1246) — великий князь владимирський з 1238 р. За вірну службу татаро-монгольським завойовникам хан Батий 1243 р. затвердив Ярослава великим князем усієї Русі, складової Золотої Орди. Викликаний 1246 р. до столиці Сарай-Бату, був отруєний великим ханом Гуюком.

Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) — великий князь київський з 1019 р. Під час його князювання остаточно закріпилось християнство на Русі, складено збірку законів "Правда Ярослава" ("Руська Правда"), побудовано Софійський собор, Золоті ворота, створено бібліотеку Софійського собору. Зав'язав і зміцнив дипломатичні стосунки з багатьма країнами Європи.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
в конспектах Юрія Кузьменка

Редактор *С. В. Цушко*
Макет і художнє оформлення *І. С. Дерій, Н. В. М'ясковської*
Комп'ютерна верстка *Ю. В. Копаня*

Університетське видавництво "Пульсари"
Адреса видавництва та друкарні:
04071, Київ-71, Вул. Межигірська, 7/16 Д.
Тел. (044) 416-12-75.
E-mail: mail@pulsary.com.ua
lttp://www.pulsary.com.ua

Підписано до друку 15.04.2003.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура "Таймс".
Папір без вмісту кислоти.
Ум. друк. арк. 7,21. Обл.-вид. арк. 6,22.
Наклад 1000 пр. Зам. 03-16